

СТАНОВЛЕННЯ ДАВНЬОУКРАЇНСЬКОЇ ОРФОЕПІЇ

Брус Марія Петрівна

доктор філологічних наук, завідувач кафедри української мови, доцент,
Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника,

mariia.brus@pnu.edu.ua

Поляк Ірина Павлівна

кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри української мови і літератури
та методик їх навчання, Кременецька обласна гуманітарно-педагогічна академія

імені Тараса Шевченка,

kovalukjrin2@gmail.com

Розвиток давньоукраїнської орфоепії нерозривно пов'язаний із просвітницькою діяльністю та проповідуванням слов'янської мови Кирила і Methodія – солунських братів із Македонії. Перебуваючи в тодішньому Царгороді з братом святий Кирило уклав абетку з тридцяти восьми літер, яка була названа «кирилицею», щоб у грецькій державі християни могли розуміти церковні книги і богослужіння. Слов'янська абетка була створена орієнтовно 863 року, і відтоді розпочався переклад книжок на слов'янську мову, яким займалися Кирило та Methodій, спочатку у Візантії, далі в Болгарії, Моравії та в інших державах [Грунський 1946, с. 10–13].

Слов'янська літературно-писемна мова, використана для перекладу грецьких богослужбових книг і Святого Письма, була пізніше названа «старослов'янською». Однак первинний її вигляд не відомий, бо не збережено жодної оригінальної кирило-мефодіївської пам'ятки. У Паннонії учні святих братів збагатили цю мову новими місцевими рисами, а в розквітлому Болгарського царстві вона досягла високого рівня розвитку в лексичному та граматичному плані. Із виразним болгарським відтінком таку старослов'янську мову успадкувала від болгар і Київська держава внаслідок хрещення руських земель, що стала провідною в богослужінні [Куземська 2012, с. 5].

Під впливом розвиненої давньоукраїнської мовної культури старослов'янська мова швидко почала вбирати місцеві мовні ознаки. І до кінця XI ст. сформувалася давньокиївська редакція старослов'янської мови, порівняно з редакціями на інших слов'янських землях. Уже на теренах давнього митрополичого центру українська вимова старослов'янських текстів досягла значних успіхів та поширилася по всій території Київської феодальної

держави. Сформована у той час, вона зберігалася століття і навіть культивувалася під час читання церковнослов'янських творів у Києво-Могилянській академії та інших навчальних закладах України до кінця XVIII ст. Оскільки давньоукраїнська орфоепія старослов'янської мови практикувалася найбільшою мірою в церковно-релігійному, під час читання літургійних книг, тому була названа «богослужбовою» [Німчук 2000, с. 320].

Переїнята від учнів рівноапостольних братів Кирила і Methodія та поширена в усному й писемному церковно-релігійному мовленні впродовж кількох століть давньоукраїнська богослужбова мова багатьма ознаками подібна до сучасної української мови (*любить, прийдуть; вінець, сердець; херувими, серафими; створив, сберуть* тощо). Найбільше таких ознак, спільних із давньою українською вимовою, засвідчують твори кириличного письма, зокрема мова свт. Климента Охридського – учня святих Кирила і Methodія. Такі риси український народ зберіг у богослужінні аж до кінця XVI ст., до тодішніх компромісних українських редакцій та введення з другої половини XVII ст. никонівських мовних реформ, на підставі яких українську редакцію церковнослов'янської мови було заховано за заслоною «дониконівська». Попри те, традиція власної сакральної вимови не порушувалася ще майже пів сторіччя, а в церковному співі та іконописі – подекуди до початку XIX ст. Греко-католицька церква зберегла давні форми цієї старої богослужбової мови до сьогодні [Куземська 2012, с. 8–11].

Завдяки багатовіковій практиці використання української мови в церковно-релігійних та інших давніх писемних книгах маємо зараз власну редакцію церковнослов'янської мови, тобто можемо транслітерувати церковнослов'янській писемні пам'ятки на основі власної орфоепічної традиції. За словами мовознавців, українська редакція церковнослов'янської мови, найяскравіше виражена в орфоепії, за відсутності державності була могутнім духовно-культурним чинником, яка забезпечувала цілісність українського етносу, створювала єдиний мовний простір, була виразником української самобутності, духовності, незламності [Куземська 2012, с. 17].

Дослідники всі норми давньоукраїнської транслітерації поділили на три категорії: *незмінні*, що спираються на якнайдавніші традиції і мають практично незмінний характер (вимова звуків, позначених літерами **г**, **є**, **и**; написання **і** після шиплячих та ін.); *успадковані*, що відновлюють давню традицію або виникли з адаптацією до живої мови (транслітерація **Ѣ** як **і**; заміна **ї** на **и** між приголосними; відкидання **ь** після шиплячих і губних та ін.); нововведені, які зафіксовані чи введені до ХХ ст. (написання апострофа та ін.). Загальні правила транслітерації можна сформулювати кількома словами: **Ѣ** звучить як **і**; **е**, **є** – як **е**, а на початку слова, після голосних звуків і префіксів – як **є**; **и** – як **и**, а після голосних – **ї**. Іншу кількість правил становлять уточнення, доповнення, винятки, зумовлені особливостями сакральної мови, її реформами, а також вимогами конкретного часу [Куземська 2012, с. 19–22].

У загальних зауваженнях щодо вимови старослов'янських звуків учені зазначали, що в ній були такі звуки, яких сьогодні не маємо, але вимова яких їх носить умовний характер. Про їхню вимову можемо говорити на основі порівняльного аналізу з вимовою у сучасних слов'янських мовах, із вимовою запозичених грецьких слів. До того ж, вимова могла бути неоднаковою в різних місцевостях, утруднювалася і через наголошування. У давніх писемних пам'ятках наголос не відображали, тільки пізніше почали використовуватися різні значки для наголосів [Грунський 1946, с. 71].

Простежуючи різні особливості вимови звуків, мовознавці наводили для прикладу процес пом'якшення приголосних і зв'язок його з йотованими голосними, тобто сполученнями **ia**, **ie**, але не **ioy**, бо останнього не існувало. Букву **ю** взято з глаголиці, а в глаголиці існувала літера **ю** та «йотований» **юс** великий, а глаголиця не знала зовсім йотованих голосних. Це дає підставу твердити, що у старослов'янській мові не було і м'яких приголосних. Сполучення **і** з **а**, **е** з акустичного боку утворювали начебто один звук. Водночас можна вважати, що це було сполучення неповного, нескладового **і** з іншими голосними. Отож паралельна форма *агода* – *іагода* вимовлялася з нескладовим **і**. З таким нескладовим **і** вимовлялися і такі закінчення, як **и** в *мои*, *краи* та ін. Однак йот як приголосний не міг стояти в кінці слова, бо в

старослов'янській мові всі слова закінчувалися голосним звуком. А тепер у вимові й маємо не тільки йот, а й нескладовий і. Щодо букви я може виникати запитання, чи це сполучення двох звуків, чи графічне позначення, як і наше я, що означає м'якість попереднього приголосного. Графіка давніх пам'яток переконує, що такі сполучення з і після приголосних вживалися в такій самій функції, як ю або наше [Грунський 1946, с. 73].

Відродження і пропагування української вимови давніх писемних пам'яток набуває сьогодні дедалі більшої актуальності у зв'язку з відновленням власної мовної та культурної історичної спадщини. У науковому й освітньому контексті подекуди виникають проблеми із читанням рукописів чи стародруків, або й невеликих відрізків тексту, потрагуванням того чи іншого мовного явища. І стосується це насамперед опрацювання найдавнішої писемної спадщини (рукописної чи транслітерованої) – пам'яток давньоукраїнської мови, які практично всі зазнали більшого чи меншого впливу старослов'янської мови, але на території Київської держави вже існувала власна орфоепія і графіка, відмінні від інших слов'янських мов.

У процесі вивчення історії української мови загалом та під час опрацювання найдавнішого писемного періоду розвитку української мови зокрема важливим є розкриття всіх її рівнів розвитку у взаємозв'язку з тодішньою правописною традицією та живомовною практикою, а також як у контексті всього слов'янського мовного світу, так і як окремої самобутньої мовної системи. Все ж період XI – XV ст. є показовим і визначальним у формуванні української мови тим, що в цей час простежувалося творення та функціонування літературної писемної мови саме з власними ознаками – унікальним правописом та вимовою, які могли розвиватися тоді при монастирях і церквах, де відбувалося писання, перекладання, виготовлення книг і застосування їх у церковних та світських потребах [Брус 2015, с. 7].

За період існування української незалежної держави – від кінця XX сторіччя і дотепер – значно оновилася база відновлених давніх писемних українських пам'яток і зокрема XI – XV ст. Оскільки для цього проміжку часу найхарактернішими були твори церковнослов'янського характеру, тому й

маємо з того періоду найбільшу кількість церковно-релігійних творів, а також інші пам'ятки: «Добрилове Євангеліє 1164 року», «Євсевієве Євангеліє» 1283 р., «Галицьке Євангеліє» 1266-1301 р., «Луцьке Євангеліє» XIV ст., «Четья» 1489 р., «Руська правда» XI ст., «Ізборник Святослава 1073 р.» XI ст., «Ізборник 1076 р.» XI ст., «Слово о полку Ігоревім» XII ст., «Повість минулих літ» XII ст., «Лаврентіївський літопис» XII ст., «Іпатіївський літопис» XII ст., «Галицько-Волинський літопис» XIII ст., «Грамоти XIV ст.», «Українські грамоти XV ст.» та інші. Численне зібрання зразків давньоукраїнської писемності засвідчила «Хрестоматія з історії української мови XI – XIII ст.» В.В.Німчука [Німчук 2015], яке може послужити джерельною базою для ознайомлення із найдавнішою українською писемною спадщиною та зануритися в читання різностильових текстів (конфесійних, світських, літописних, офіційно-ділових).

Отже, актуальність вивчення історії української мови, заглиблення в її культурне надбання зумовлює і відродження власної літературної вимови, становлення якої відбулося ще в давньоукраїнський період та утвердилося в наступні історичні періоди. Початком розвитку власних орфоепічних ознак стала давньокиївська редакція церковнослов'янської мови, що поширилася всією територією давньої киеворуської держави і культивувалася на українських землях аж до XVIII ст, завдяки чому стала дуже подібна до сучасної української вимови. Під впливом державотворчих, націєтворчих, мовотворчих процесів маємо змогу відновити та втілювати українську вимову давньоукраїнських чи інших писемних пам'яток.

Література

1. Брус М.П. Українська мова XI–XV століть: навчальний посібник для студентів філологічних спеціальностей вищих закладів освіти. Івано-Франківськ, 2015. 400 с.
2. Грунський М.К. Вступ до слов'янського мовознавства. Київ, 1946. 148 с.
3. Куземська Г. Якою мовою молилася давня Україна: правила української транслітерації церковнослов'янських текстів. Київ, 2012. 112 с.
4. Німчук В.В. Українська мова в християнських храмах. Державність української мови і мовний досвід світу: матеріали Міжнародної конференції. Київ, 2000. С. 315–350.
5. Німчук В.В. Хрестоматія з історії української мови XI – XIII ст. Київ – Житомир, 2015. 350 с.

Брус М.П. Становлення давньоукраїнської орфоепії: матеріали IV Міжнародної славистичної конференції, присвяченої пам'яті святих Кирила і Мефодія. Харків: Харківське історико-філологічне товариство. Київ – Софія – Харків – Шумен, 2024. С. 20–25. <https://drive.google.com/drive/folders/17NSwVBPkRaYXvliXvDIWrFQ3Y07K5cQB>